

Олекса СТЕФАНОВИЧ (1899—1970). Поет кінця?

Упорядник і автор літературно-критичних розвідок лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка
Володимир БАЗИЛЕВСЬКИЙ

Дано мені в домі Отця

Бути поетом Кінця.

О. Стефанович

Таким він себе бачив чи хотів бачити. Та чи був ним насправді? Самоатестаціям поетів можна довіряти далеко не завжди.

Був, якщо з кількох Стефановичів виділити Стефановича кінцесвітнього.

Стефанович різний, строкатий, як панно.

Частина його пейзажної лірики виказує стільки повнокров'я, матеріальності, одичності, що спонукає згадати як антику, Горація зокрема, так і Г. Державіна з його соковитою плотськістю, подробицями фактури життя.

Ось, Вельможносте,

смак Стефановичів:

Не квітки у привабі оздобі, —

Розмаїтість розсипаних овочів

Припадає йому до вподоби.

Зізнання характерне, яке в тексті вірша прояснюється й уточнюється.

Поета приваблюють не цвіт сливи й груші, а м'якоть плоду, не пелюстки квітки, а “пелюстки помаранчі сочистої, як розділю на дві половини”.

Інакше кажучи, наголос ставиться на внутрішньому, а не зовнішньому.

На практиці ж маємо те й інше. І зовнішнє не менш переконливе від внутрішнього.

Таких суперечностей чи пак невідповідностей у Стефановича чимало. Вони увиразнюються його символізмом.

Пейзаж тут завжди щось більше ніж пейзаж.

Світле й темне в природі постають мовби в кількох іпостасях, набувають загадкової значущості й нез'ясовності.

Такі ж його історичні візії.

У вірші “Орда іде” орди не бачимо, чуємо тільки її наближення, передане в похмурих зловісних фарбах.

Зорове підсилюється слуховим — “зловіснії луни”, “тушіт далекий чугунний, гуди-дзичання”.

Головного не відаємо. Кульмінаційний момент відсутній. Вірш завершується раніше ніж завершується дійство: “Київ чекає”.

Так можна було б назвати картину.

Художницький прийом повторюється: “Богдана стрічають”, “Ілля Муромець на роздоріжжі”.

“Татари” — то мовби продовження вірша “Орда іде”.

Та ж орда, але вже на іншій стадії наближення: біля мурів Києва, крупним планом — загальним, але промовистим.

І знову та ж манера зображення: боротьба й падіння міста відсутнє. Довідуємося тільки — бути в Києві судному дневі.

Як і попередній, вірш уривається, коли фатальний момент ще не назрів. “Вже тарани у: стіни загунали”.

Ця недоказаність витворює певну інтригуючу атмосферу, змушує працювати уяву з подвійним навантаженням.

Не обов'язково в кінці. Ось початок іншого вірша: “Там дзвонять на вежах. Там дзвони кричать у безмежжя. Там червоно-червоно”.

Де це “там”, з першої строфи дізнатися годі. З другої дізнаємося теж не відразу: “Там зойки і крики, там плач підійнявся великий”.

Коли ж і з'ясовується, що “наїхали дикі” на села, епізод вичерпується, але не зникає, набирає характеру тяглості в часі, звучить епічно, розмашисто.

За гуннами гунни —

І лунають чугуннії луни...

Стефанович уперто повертався до старих текстів, удосконалював їх, редагував чи й переписував. Не завжди, треба сказати, на краще.

Але завжди з привнесенням чогось нового і семантичною акцентацією.

Попередній вірш не виняток: у наступній редакції його кінець фактично винесений на початок.

Ця самовимогливість, хоч як дивно, призводила до самоповторів і варіацій на тему. Є, скажімо, аж три вірші під назвою “Осінь”.

Тут уже мовилося про невідповідності в поезиці Стефановича. Це має стосунок і до його світоглядних засад, де переплелось християнство і язичництво.

Стефанович — син священика, отримав духовну освіту, був віруючою людиною.

Але він був ще й волиняком, уродженцем древлянської землі, що, як відомо, навіяла Лесі Українці “Лісову пісню”.

Поет у ньому стихійно брав гору, ставлячи християнина у двозначну ситуацію.

Утім, це була данина міфології, буйному розмаю давньослов'янського світу.

Інтерес до нього, поза сумнівом, підігрівався ще й поетами-пражанами.

Але в них домінувала героїчна нота, тоді як Стефанович окрім неї переймався ще й доглибним шуканням всеосяжної правди аж до злиття з Абсолютом.

Його чорний Див із “верходревного у лісі” розростається на світового.

Порятуватися від нього може тільки “Той, кого зродила Діва”, цебто Христос.

Коли ж між нами Він возста,

Коли свою ми душу двигнем?

Коли воскреслого воздвигнем,

А не нахрестного Христа?

Коли здіймем Його з хреста?

Та до того, як були написані ці рядки, звучала світла нота в таких ритмічних різностроях, яких не знаходимо в інших поетів-емігрантів.

Засоби впливу у Стефановича цілком самостійні і це ставить його у нечисленний ряд своєрідних українських поетів.

Вірші його, замішані на символіці, піддаються розумінню далеко не всі (як і не всі — замішані на символіці).

Та це ще побільшує їх емоційну дію, як, до слова, і та недоказаність, про яку вже йшлося.

У Стефановича сильний чинник формотворчий і розвинений музичний слух. Певна річ, у тій мірі, в якій це стосується поезії.

Комбінації його ритмів свіжі й несподівані, як і звуковий ряд — напливи голосних, інколи шиплячих, що озиваються заколисуючою мелодією: “Шуми і шелести, шуми і шелести хвилею котять широкою”.

Виразне складне римування: недобрими — над обрієм, не краще там — закладщина, несвячені — кряче там.

Мова Стефановича — не проста суміш загальноновживаної лексики, “волинізмів”, архаїзмів та численних словотворів: борзокопитний, білозем (як антонім чорнозему), виноколо (виноградник), заглушнява, зацний, злодух, ліпота, міцносмолий, мукотворний, щирокислий, наперсний, оловір (пурпур), пламена (від полум'я), срібноросся, розімжений (від мжички, мжичити), хупавий (чорний) і навіть ошестиножений.

Не виняток укорочені епітети: замість крилатий — крилат, замість вдягнений — вдягнен.
Трапляються навіть усічені дієслова, приміром — возста.

Вірш Стефановича “З літопису” — рідкісний приклад майстерного освоєння староукраїнської книжної мови.

Втім, його “мовний код” (Фізер) заслуговує на окреме дослідження.

Стефанович — лірик нетиповий. Його суб’єктивний досвід майже не відбився у його поезії.

Як не відбилося фактично й зіткнення із чужими світами: чеським, німецьким, американським.

Він мовчав 15 років. Либонь, одна з причин цього мовчання — тяжка праця “на виживання”. Але вона не віддунилася жодним поетичним рядком.

Байдужим він виявився і до екзотів чужини.

Стефанович — це спалахи багатющої уяви, живопис, “пронизлива вокалізація” (Фізер), осереддя пам’яті.

Пам’ять ця прив’язана до українського материка, хоч в узагальненнях своїх і з виходами за його межі.

Стефанович не цурався громадянської лірики. Діймають ті вірші, де він не сковує себе фактографією подій, дає випростатися своїм романтично-символістським крилам.

Їм північні вітри гудуть,

Їм сніги замітають путь,

А вони ідуть без упину,

А вони без спочину йдуть.

Їм шати залляла кров,

На шмати — їх корогов,

Та кожен, кожен із них

Смертю смерть поборов.

Кілька поезій (і статтю) поет присвятив Ольжичу, який посів почесне місце у його внутрішньому космосі.

Крилатими стали рядки Стефановича: “Може зламатись — тіло, але ніколи — дух”.

Стефанович нерівний. Як тільки символістська багатозначність образу втрачається, беруть гору логіка й оповідний тон, втрачається й таємниця як невід’ємна ознака цього письма.

Похмурі візії Стефановича з циклу “Голод” — живі ілюстрації до голодомору 33-го. Але написані вони набагато раніше.

Підстави для розмислів: як багато важить інтуїція поета. Надто, якщо він переймається таким болем: “Як є народ страшносудний, то це лише мій!”

Стефановича не уявити без його релігійної лірики.

Втішаючись нею, як ніколи усвідомлюєш озонові діри української радянської поезії, всю обтяжливу убогість її богоборства — данину молоху нищення і руїни.

Це ж він змусив Тичину, який дав кілька блискучих зразків цього жанру, міняти у своїх віршах Бога на час, як потім Сталіна — на партію — пряма падіння.

Стефанович широкий: варіації на біблійні теми, вірші різдвяні й великодні, пісенні й філософські.

Є серед них кілька перлин. Як ось “Свіжеє сіно, ясла кленові”, “Коляда” чи “Фрагмент із Преображення”, де мовби возносить навіть незужитий ритм, прилучає до сокровеного, просвітлює й облагороджує. Не кажу вже про діалог — динамічний і яскравий.

Стефанович — містик. Відповідно оркестрована і його поезія, що підтверджує сказане І.

Качуровським: містичним може бути не тільки зміст, а й фоніка твору.

Мотив кінцесвітності давній і поширений у світовій літературі. Надто середньовічній.

У цьому сенсі Стефанович справді поет Кінця.

Чорні, чорні пащеки прірв...

Чорні, чорні безкраї...

Хаос крилами — вздовж і вшир

Хаос, хаос шугає...

Притягальна сила Апокаліпсиса простежується в поета упродовж усієї творчості. “Скоро крикнуть архангельські труби”, “На півнеба незрима рука розпростерла зловісну завісу”.

За Стефановичем, це воздаяння “за те, що Сонце забули, за те, що серце забили”.

Навіть у пізньому звертанні до Ольжича з’явиться цей несподіваний у контексті вірша епітет:

Брате по духу мій,

Брате мій кінцесвітній!

Олекса Стефанович був самотником, натурою відстороненою і самозаглибленою.

Тільки така людина могла видихнути проникливі слова про одвічну людську тугу:

невідомо за ким, невідомо за чим.

* * *

Там дзвонять на вежах.

Там дзвони кричать у безмежжя!

Там червоно-червоно. Червоно без меж! —

Там попруги пожеж

Усе небо пережуть!

Там зойки і крики.

Там плач підійнявся великий!

Там упала біда. Там упала на села біда!

Там лютує орда.

Там наїхали дикі!

.....

За гуннами гунни —

І лунають чугунні луни.

Дуднява тупотів: гуди в груди твої.

(Ой ви, струни мої,

Не жахайтеся, струни!)

За хмарами — хмари,

То як ніч, то багряних отари.

Ще не запала за обрій, ще муром одна,

А вже друга стіна

Встає, щоб ударить.

Віквічно в облозі,

У борні, у тривозі, знеможі.

Серце криваве в степах десь вітрами рида:

“Ой біда, ой біда

Тій чайці-небозі...”

Прага, 1927

* * *

Небеса в воді — в синім неводі...

“Вирій, Вирій он! Он наш рай росте!” —

Захлинулися криком радості

Білі лебеді.

Срібло вибухло всіми трубами —

В третім небі десь луна котиться,

А сади з води встають купами,

День золотиться.

Мов не крила їх, а вітри несуть...
Вирій шумами зустрічати йде —
І пташки кричать, і сади гудуть,
І вода гуде.

Прага, 1923

Осінне

Бенкетуй, молода княгине, —
Поки сонце ще ходє радо,
Поки небо твоє ще синє,
Бенкетуй, моя Ладо!

Хай несуть із комор на столи
Виночерпи і плододари
Твої вина, міцні, як смоли,
І садів твоїх дари.

Груди груш, винограду грона,
Сині сливи, гради тернини,
Гори яблук в огнях червоних
І рубіни рябини.

Ти проси, господине гожа,
У гостину до себе друзів,
Та сідай, молода, хороша,
У веселому крузі.

Хай горять золоті брокати,
Хай цвітуть самоцвітні шати,
Хай шепочуть до злот шарлати
За столами у Лади.

Задзвеніть, задзвеніте, згуки
І пісень і бесєд весєлих!

Хай із рук переходить в руки
Злотокований кєлих!

Хай спадають хвилини п'яні,
Як обдихані синім сливи.

Хай на балю твоему, пані,
Будє кожен — щасливий!

Скоро зносиш свою пишноту,
Замість пурпуру вдягнеш мармур,
Вдягнеш срібло замісто злота, —
Тож цвіти не надармо.

Тож п'яни і п'яній, княгине, —
Поки сонце ще ходє радо,
Поки небо твоє ще синє,
Весєлись, моя Ладо!

Прага, 1929

Татари

Дикими співами виє,
Хижими співами — “йдем” — реве,
Суне, як ніч, на Київ,
Як темрява.

Од сили людей — потопа
Повітря задушного,
Од крику возів, худоби —
Заглушнява.
Нічого не чуť од крику
У місті покаранім.
Валить татарви без ліку, —
Як сарані.
Уже під мурами гуди
Кроків Батиєвих...
Судному дневі бути
у Києві!
Будуть йому хрестини
В гарячій купелі!
Вже тарани у стіни
Загупали...
Прага, 1925

* * *

Просто. Не йти вправоруч
Ані вліворуч — ні.
Хай лише вітер поруч,
Вічний сурмач борні.
Вітер, що хмарі — в груди, —
В груди, в горби хребта...
Поруч хай вітер буде,
А в далині — мета.
Чорно кругом чи біло,
Не зупиняти рух.
Може зламатись — тіло,
Але ніколи — дух.
Прага, 1936

Крізь смерть
Їм північні вітри гудуть,
Їм сніги замітають путь,
А вони ідуть без упину,
А вони без спочину йдуть.
Їм шати залляла кров,
На шмати — їх корогов,
Та кожен, кожен із них
Смертю смерть поборов.
Їм північні вітри гудуть,
Їм сніги замітають путь,
А вони ідуть без упину,
А вони без спочину йдуть.
Прага, 1933

* * *

Вітри безпритульні, голодні, —
Розскиглені пси підплотні...

Дощі розімжені, слотні, —
Сльози холодні.
Голодних вітрів голосіння,
Холодних дощів росіння, —
Безплідні сльози, просіння...
Поро осіння!

Прага, 1935

* * *

Можливо, лиш вона, та туга невсипуща
Невідомо за ким, невідомо за чим, —
Єдине, що горить у наших нетрях-пущах
Вогнем високим і ясним.

Прага, 1937

* * *

В дверях у сні з'явивсь,
Тихо став на порозі
(Так Дараган колись
В час упокою в Бозі).
Знаю, звідкіль ідеш,
Вдержать мушу, затримать, —
Кинувся... Де ж ти, де ж? —
Тільки ніч за дверима.
В серці той вираз твій,
Образ той тогосвітній...
Брате по духу мій,
Брате мій кінцесвітний!

Міттенвальд, 1946

Пам'яті О. Ольжича

Перед Силою сил

Став, як і кожен:

“Ольжич еси?”

— “Так, Боже”.

“Одведи.

Знаєш, куди”.

Підійшов

Подібний до тебе, як брат,

Тільки крилат

І не вдягнен у кров.

І повів на сповиту у гуд

Багряную хмару,

Де чекали лави з-під Крут

І Базару.

Міттенвальд, 1949

Кінцесвітне

Чорні, чорні пащеки прірв...

Чорні, чорні безкраї...

Хаос крилами — вздовж і вшир,

Хаос, хаос шугає...

Де це раптом урвався крик?
Що там гупнуло в бурі? —
Груди в груди — гора горі?
Міста гримнули мури?
Гей, як ходить, движить земля!
Гей, як тарас, як тарас!
Зараз всю її — водна мла!
Всю залле її зараз!
Чорні, чорні пащеки прірв...
Чорні, чорні безкраї...
Хаос крилами — вздовж і вшир,
Хаос, хаос шугає.

Прага, 1923

* * *

Впадiте на земське лоно
I слух приклонiте земно:
Гуде, як во время оно,
Гуде, як атлантам, темно.
I води гудуть i хмари
В огнях по найвищi клуби...
Гудуть, як софари кари,
Гудуть, як загуби труби.
Гучнiше, могутнiш гули,
Буремнiше древнi сили...
За те, що Сонце забули,
За те, що серце забили.

Прага, 1938

* * *

Над свiтом кличе чорний Див...
Iз верходревного у лiсi
На свiтового вiн розрiсся
I велетенський вiщий зiв
У людську темряву розкрив.
Над свiтом — клекоти погроз,
Над споночiлим — крила Дива...
Лиш Той, кого зродила Дiва,
Зi згубних вирятує гроз, —
Лиш Той, iм'я чиє — Христос!
Коли ж мiж нами Вiн возста,
Коли свою ми душу двигнем?
Коли воскреслого воздвигнем,
А не нахрестного Христа?
Коли здiймем Його з хреста?
Мiттенвальд, 1949
Iз циклу "Голод" (IV)
(На мотив "Ой, яблучко")
Ой, колись оцей ножик
Був захлiблений,

Ой, колись хлібом божим
Був заліплений.
А тепер він, щербатий,
Кров'ю з'юшений,
У руці пазуратій
Міцно здушений.
Ой, колись хліб, як сонце,
Я ним краяла,
А тепер в груді доньці!
Ла-ла, ла-ла-ла!

1923

Фрагмент із “Преображення”

“Він із якимись людьми.

Двоє. Чоловіки.

Але вони не такі,

Як ми”.

“Вони! Не відаю, хто

Мені про це промовля, —

Та знаю: Мойсей — ото,

А ото — Ілля!

Де біля Нього взялись?” —

Не вийде з дива Петро.

Про щось говорять утрюх,

Зорячи вись.

“Може, ветхий минувся світ?

Може, всі зо своїх могил

Вийдуть сюди на звіт

Перед Силою сил?

Не знаю... ой, як же тут,

Брати, хороше!

Тут і суд не був би за суд,

А за батьків докір лише!

Я скажу, як скінчать вгорі:

“Тут найкраще нам на землі!

Зведім собі три шатери —

Тобі, Мойсею й Іллі!”

Ні, я зараз піду туди

Із дозволу наших уз!”

“Ну як?” — питають брати.

“Усміхнувся Ісус”.

“Але гляньте! — і в диво вверг:

Вершини з трьома-нема, —

Хмара клуби здійма,

Застінивши верх!

І, може, здалось здалік

Але бачив кожен із них:

Ввійшов у хмару — і зник

Якийсь чоловік.

Ще Петро, що трохи поблід:
“Звідки привид оцей?
Чи не вертався Мойсей
На той світ?”
І кожний став не своїм
Од з’яви — примари їм.
І раптом — із хмари грім!
“Гроловиці то зрив —
Чи рокоти слів?
Хтось громами заговорив!”
І вже знали, що мить
Про Нього гримить,
Що їм — і нікому окрім
Котиться грім.
І вже чули голос Отця, —
Той глагол, ту луну, —
І жах огорнув
Душі й серця.
Не могли. Долілиць.
А як тільки звелись, —
Іскравицю зіниць —
На вершину! У вись!
Вже не троє. Один.
На своїй висоті,
На своїй самоті, —
Він.

.....
Ще били тригруді у дзвін,
Ще рамено чуло крило,
Та над ними мерк уже Він,
Смеркало вже сребро.
І скрикнув Петро:
“Що це було?”

.....
Погас.
І вись погасла і низь.
“Ви тільки заглянули в час,
Що встане колись”.

.....
І думав за повороту:
Спокусу — збороти
Це породдя глухоти!
Коли двигну хресне яро, —
“Гору Ермон
Двигніть проти Голготи!”
І в тишу — тихе й просте:
“Про Ермон повісте,
Коли воскресну”.

Гоголь

Там — арс і секс. Там — Бог і сатана.

Ніде душі такої не знайдемо.

З розп'яттям крил устав над нею демон,

Але фінал — з Розп'ятієм вона.

Пекла спокус, укусів множина,

Той сик — “секс-секс”...

і змій той, що недремен!

З мистцем були краса жаска із темен

Та самота й нелюдська вишина.

Наскрізно зір прорізував убранство —

І — сумно є на світі цьому, панство!

І пекельнів, обрушувався сміх

На збір машкар, на рила, на звіринець.

Був наш і їх. Обом — і для усіх.

То Гоголь був, і був то українець.

Боффало, 1965

На привіт

Не стукнув навіть — “одчини!”

У двері, з вечора закриті,

А просто клаптиком блакиті

Упав з руки далечини.

Привіт із хвиль! І віє ось

У вікна свіжістю озону...

Ні, це повітря з-під Херсону,

А не з Бостону пролилось.

І — Ви. Стрибожичі зо три, —

“Ану вродливицю обвіймо!”

Синь-золот-прозор — Вам обійми,

І море й сонце і вітри.

Боффало, 1965